

Trupele auxiliare pe limesul estic al Daciei. Stadiul problemei*

Florian MATEI-POPESCU

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
florian.matei@gmail.com

Cuvinte cheie: limes, Dacia, castru auxiliare, trupe auxiliare

Key words: limes, Dacia, auxiliary forts, auxiliary units

Auxiliary troops on the Eastern limes of Dacia. State of the Art

ABSTRACT

This study presents a synthesis of researches on the Roman troops in the eastern part of Roman Dacia. We note that currently, the research on this topic is based only on partial and approximate knowledge, due to the lack of systematic research in most of the fortifications on the eastern *limes* of Dacia. We have no satisfactory information, such as stratigraphic and chronological, so the only reliable chronological elements can be provided by the epigraphic sources.

In the researched area, the number of the attested units is smaller than the number of the attested forts. This reality calls into question the favorite theory of historiography in Romania, that each attested troop must have remained with the entire strength only in one fort. But let suppose that in this border area, the troops could be divided into several forts. They should also ensure and guard those *burgi* or *praesidia*, which must have existed in this area.

In the conclusion to this study, it can be accepted that the eastern line of fortifications of Roman Dacia have been built only after the year 118, when Hadrian gave up the territories north of the Danube in Moesia Inferior. Only under these conditions would have required the defense of bystanders from Eastern Carpathians to the province. Also, we can assume that this line of fortifications have been built starting from three different directions: from the province of Dacia Porolissensis (the transfer of cohort *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria* to Odorheiul) from Dacia Superior (*I Bosporanorum* transfer to Cristești, bringing cohorts *I Alpinorum* to Călugăreni and Sărățeni, and *VIII Raetorum* to Inlăceni; maybe later, cohort *Hispanorum IIII* is brought to Inlăceni) and from Dacia Inferior (*I Vbiorum* cohort attested around 130 in Dacia Inferior, and then in 136-138 in Dacia Superior, could be eloquent by its eventual move to the north, in the fort of Odorheiul; moving of *I Hispanorum veterana* cohort to Brețcu).

The archaeological researches in Roman sites in the Eastern Carpathians should confirm or refute these hypotheses, issued by the current state of research.

Introducere

Limes-ul estic al Daciei cuprinde fortificațiile situate spre linia Carpaților orientali, de la nord la sud: Orheiul Bistriței (*Dacia Porolissensis*), Brâncovenesti, Călugăreni, Sărățeni, Inlăceni, Odorheiul Secuiesc, Sânpaul, toate pe teritoriul provinciei *Dacia Superior*, precum și fortificațiile din colțul de SE al Transilvaniei: Brețcu, Olteni și Boroșneul Mare, de pe teritoriul provinciei *Dacia Inferior*¹. La acestea trebuie adăugat și castrul de la Cristești, situat spre interior și ocupat de o trupă de cavalerie, care ar fi putut însă interveni destul de repede într-unul dintre punctele de pe *limes* în caz de nevoie. Nu în ultimul rând, la categoria fortificațiilor de mici dimensiuni trebuie incluse și fortificațiile de la Băile Homorod și Ocland.

O mare parte a trupelor staționate în aceste fortificații sunt deja cunoscute, această prezentare nefiind decât o încercare de evaluare critică a stadiului cercetării. Înainte de a intra în problemele de detaliu, trebuie amintit că nu există indicii clare și directe care să per-

mită datarea exactă a primelor urme romane în această zonă a provinciei. Consider că fazele de lemn și pământ ale castrului nu se pot data automat toate în timpul lui Traian, dacă nu există elemente de datare certe, la fel cum prima fază de piatră nu datează neapărat din timpul lui Hadrian și Antoninus Pius. Este destul să amintesc aici situația bine cunoscută de la Bumbești, unde castrul de piatră este construit de abia în epoca severică, până atunci funcționând o fortificație de pământ. Totuși, și problema trupei (*I Aurelia Brittonum milliaria*) și a celor două fortificații de la Bumbești ar trebui reluată, întrucât după toate probabilitățile, unitatea este creată de abia în timpul domniei lui Marcus Aurelius, fiind trimisă la Bumbești după anul 170 (nu există elemente sigure care să ateste prezența la Bumbești a cohorții *IV Cypria* până în acel moment, ea fiind atestată acum în provincia *Moesia Superior*, în anul 126). Astfel, fortificația de lemn și pământ ar fi fost în funcțiune două sau trei decenii până în jurul anului 201, când a fost refăcută în piatră². Nu în ultimul rând,

revenind acum la problema limesului estic, absența acestui segment de pe o parte a itinerariilor romane încă nu a primit un răspuns satisfăcător în literatura de specialitate.

Cel mai probabil avem de a face cu o zonă care a intrat puțin mai târziu în stăpânirea romană, nu înainte de reformele administrative ale lui Hadrian. De altfel, niciun centru urban nu s-a dezvoltat în această zonă, fiind atestate numai așezări cu caracter rural³. *Ager publicus* era împărțit între armată și fiscal imperial (vezi în acest sens inscripția lui P. Aelius Marius de la Domnești, în apropiere de Orheiul Bistriței, *conductor pasculi et salinarum*, un personaj influent și binecunoscut⁴, precum și inscripția care atestă un *conductor salinarum* la Sânpaul⁵), iar comunitățile autonome s-au dezvoltat foarte târziu în secolul al III-lea, după cum pare a demonstra atestarea aceluia *territorium Arcobarense* de la Ilișua (fără îndoială așezarea civilă și nu *vicus*-ul militar de lângă castrul alei *I Tungrorum Frontoniana*) de abia în anul 246⁶. Cauza pare a fi slaba colonizare a acestei zone, în comparație cu zona vestică a provinciei. Lipsa prezenței unor nuclee de cetățeni romani într-o epocă mai timpurie nu a permis apariția și evoluția așezărilor de tip urban. Din acest punct de vedere, zona *limes*-ului de est al Daciei seamănă, mai degrabă, cu provincia *Dacia inferior*, unde dezvoltarea centrelor urbane sau cvasiurbane a fost redusă și restrânsă la zona sudică (Romula, Sucidava, Cioroiul Nou?). Pe limes-ul estic, comunitățile cele mai importante, chiar dacă totuși de mici dimensiuni (cu excepția poate a *vicus*-ului militar de la Cristești, puțin cunoscut însă din punct de vedere arheologic), par a se fi dezvoltat tot pe lângă castrul auxiliar, fiind total dependente de acestea. Imaginea pe care o avem în acest moment asupra vieții romane de pe limesul estic este una tipică unei zone de frontieră, lipsită de așezări urbane și unde elementul militar este cel mai bine reprezentat.

Castrele și trupele auxiliare

1. Orheiul Bistriței, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud⁷

Acest castru auxiliar asigura apărarea unuia dintre cele mai importante pasuri de trecere spre Est ale provinciei Dacia, și anume pasul Rodna. Este așezat la est de satul actual, lângă Biserica de pe malul vestic al pârâului Budac, fiind încă vizibil la suprafața terenului, dar acoperit parțial de construcțiile

moderne. Au fost evidențiate două faze: o primă fază de lemn și pământ, atribuită epocii cuceririi romane și o a doua fază, de piatră, ridicată în epoca antonină. Trupa care a staționat la Orheiul Bistriței pare a fi fost cohorta *I Hispanorum milliaria equitata*, ale cărei ștampile tegulare au fost descoperite pe întreaga suprafață a castrului: *C I H (milliaria)*. Această unitate este cel mai probabil identică cu *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata c. R.*, care apare și simplu *cohors I Hispanorum milliaria*. Aceasta este atestată încă din primii ani ai provinciei prin milliarii de la Aiton⁸. În *Dacia Porolissensis* a mai staționat o altă unitate *I Hispanorum pia fidelis*, dar care pare să fi fost *quingenaria*⁹. Când a fost transferată *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum* la Orheiul Bistriței este imposibil de stabilit, totuși, menționarea ei între Napoca și Potaissa la începutul stăpânirii romane ridică semne de întrebare asupra unui posibil transfer încă din epoca lui Traian. Trebuie amintit că mai multe țigle cu ștampila acestei cohorte, *COH·I·FLA·HIS·∞*, au fost descoperite la Golubač, două dintre ele chiar în zidul de incintă¹⁰, iar o altă țigă ștampilată în apropiere de Viminacium¹¹, din perioada când unitatea staționa în *Moesia Superior*. De ce la Orheiul Bistriței este folosită o altă ștampilă, ridică în continuare semne de întrebare asupra identificării acestei trupe.

De asemenea, tot de la Orheiul Bistriței provine și mâna votivă de bronz cu dedicația către *Iupiter Dolichenus*, descoperită la Myszkw, în vestul Ucrainei. S-a presupus că piesa a ajuns în aria de locuire a costobocilor ca urmare a atacului acestora din jurul anului 170¹². La Orheiul Bistriței nu au fost identificate însă urme de distrugere care să se poată data în această perioadă, dar, dacă va fi existat un sanctuar al lui *Dolichenus*, acesta se va fi aflat în afara zidurilor castrului, în zona *vicus*-ului militar.

2. Brâncovenesti, com. Brâncovenesti, jud. Mureș¹³

Acest castru auxiliar era situat pe o poziție strategică, la Vest de pasul Deda, care asigura o altă legătură între provinciile dacice și *Barbaricum*. Fortificația este situată la aproximativ un kilometru nord de satul actual, pe o terasă înaltă și plată, pe malul drept al Mureșului, fiind parțial suprapusă de un castel medieval. Au fost identificate trei faze de construcție: o primă fază de lemn și pământ cu plan patulater și dimensiuni neprecizate;

o a doua fază de piatră, având un plan dreptunghiular cu colțuri rotunjite și dimensiunile de 144x177 m, cu aceeași orientare ca și faza precedentă; și o fază de reparații la mijlocul secolului al III-lea¹⁴. În această fază, în paramentul exterior al unui turn refăcut sunt refozosite un număr de 52 de inscripții și fragmente de monumente provenite din cimitirul *vicusului* militar, situat la aproximativ 150 m sud de castru. Lângă acest castru, s-a dezvoltat un *vicus* militar, încă necercetat¹⁵.

Trupa care a staționat o perioadă în acest castru a fost *ala Illyricorum*¹⁶, atestată prin țigle ștampilate¹⁷ și inscripții. Unitatea este atestată și pe diplome militare, fiind diferită de *vexillatio equitum Illyricorum* din *Dacia inferior*, care a staționat, cel mai probabil, la Hoghiz¹⁸. De fapt, începând cu secolul al III-lea, unitatea a fost transformată într-o trupă de cavalerie normală de tip *ala*¹⁹.

Când și în ce condiții au fost recrutate aceste două unități rămâne încă o problemă deschisă, dar prin *Illyri* trebuie să se înțeleagă călăreți recrutați din unitățile auxiliare ce staționau în zona provinciei Dalmația, care apare până mai târziu în diplomele militare cu apelativul *Illyricum*. Așa se înțelege mai ales dintr-o inscripție de la Hoghiz, în care un prefect al alei *I Asturum* este în același timp și *praepositus numeri equitum electorum ex Illyrico*²⁰. Probabil că, la origine, a existat o singură vexillație, cel mai probabil de 1000 de călăreți, care a fost apoi divizată, una fiind trimisă în *Dacia Superior*, iar cealaltă a rămas în *Dacia Inferior*.

3. Călugăreni, com. Eremitu, jud. Mureș²¹

Este castrul auxiliar care apăra pasul Niraj dintre *Dacia* și *Barbaricum*, situat la sud-vest de satul actual, pe suprafața unei terase joase a pârâului Niraj. Au fost evidențiate două faze de construcție: o primă fază reprezentată de un castru de lemn și pământ, plan dreptunghiular și cu dimensiuni neprecizate, iar o a doua fază este cea de piatră, fortificație patrulateră, cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 140x163m. Nu s-a putut preciza momentul construcției. Lângă fortificație s-a dezvoltat și un *vicus* militar, care a început să fie cercetat de curând²².

Singura unitate auxiliară atestată este *cohors I Alpinorum equitata* prin ștampile tegulare, două tipuri²³: *CPALP* și *CPAI*. Fără a mai intra în detalii legate de identificarea acestei trupe, fără îndoială diferită de omonimele sale din provincia *Pannonia Inferior*,

amintesc doar că după divizarea provinciei *Dacia*, cohorta *I Alpinorum equitata* apare printre trupele auxiliare din provincia *Dacia Superior*²⁴, fiind atestată prin material tegular pe limesul estic al Daciei, la Sărățeni²⁵, Călugăreni²⁶ și Inlăceni²⁷.

A mai fost descoperit și material tegular al legiunii *XIII Gemina*²⁸, fără a putea fi siguri că a staționat aici și un detașament al acestei unități.

4. Sărățeni, azi în or. Sovata, jud. Mureș²⁹

Acest castru auxiliar asigură apărarea pasului Bucin, dintre *Dacia* și *Barbaricum*; este situat în centrul vechiului sat, la est de biserică, pe suprafața unei terase joase, pe malul drept al Târnavei Mici. Și aici au fost evidențiate două faze, una de lemn și pământ și o fază de piatră, plan dreptunghiular cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 140x146 m. Nu există pentru niciuna dintre aceste două faze elemente sigure de datare.

Și în această fortificație au fost descoperite ștampile tegulare ale cohorții *I Alpinorum*, tot de două tipuri, la fel ca în castrul de la Călugăreni: *CPALP* și *CPAI*³⁰. Pe o inscripție, unde numele cohorții a căzut din păcate în spărtură, apare și supranumele imperial *Antoniniana*, putându-se astfel data în timpul domniei lui Caracalla, cel mai probabil chiar în primul an de domnie³¹.

5. Inlăceni, com. Atid, jud. Harghita³²

Castrul auxiliar, care controla drumurile de pe văile ambelor Târnavă, este localizat la nord-est de satul actual, pe un pînten de deal, care aparține colinei Firtos. Au fost evidențiate trei faze de construcție. O primă fază, în care a fost identificat un castru de lemn și pământ (dimensiuni presupuse 140x142 m; materialul tegular atestă prezența unei vexillații a legiunii *XIII Gemina*), presupus a fi fost construit în epoca cuceririi romane. O a doua fază aparține castrului de piatră, plan neregulat dreptunghiular cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 142x146 m. Această fază se poate data la sfârșitul domniei lui Hadrian și începutul domniei lui Antoninus Pius. O a treia fază o reprezintă reparațiile care par a data de la mijlocul secolului al III-lea³³, deși a fost postulată și o fază de reconstrucție în timpul domniei lui Caracalla³⁴. *Vicus*-ul militar a fost identificat pe latura sudică a castrului și este puțin cercetat³⁵.

Prima unitate care a ocupat această impor-

tantă fortificație a fost *cohors VIII Raetorum c. R. eq. torq.* Unitatea este atestată în Dacia și apoi în *Dacia Superior*, fără a mai aminti și istoria mai veche legată de provinciile Pannonia și *Moesia Superior*³⁶. Este sigur atestată în acest castru prin inscripția din anul 129 (*trib. pot. XIII*), refolosită la reparațiile de la mijlocul secolului al III-lea de la *porta principalis sinistra*³⁷.

Se pare că, spre mijlocul secolului al II-lea, a fost înlocuită cu o altă unitate, și anume *cohors IIII Hispanorum*, atestată prin inscripții³⁸ și material tegular³⁹. Nu se cunoaște unde a fost mutată *cohors VIII Raetorum*, dovezile privind prezența ei la Teregova și la Mehadia, în Banat⁴⁰, putându-se data mai degrabă înainte de trimiterea unității pe limesul estic. La Teregova, s-a presupus însă existența toponimului atestat de *Tabula Peutingeriana* sub forma *Ad Pannonios*, ceea ce implică prezența unei unități de annoni. S-a presupus că ar fi vorba de *ala II Pannoniorum*, atestată mai târziu în castrul de la Gherla, atât prin inscripții, cât și prin material tegular⁴¹. De asemenea, la începutul stăpânirii romane în Dacia, la Teregova ar fi putut staționa și *cohors I Pannoniorum veterana* din *Moesia superior*⁴²), care se va întoarce apoi, începând cu domnia lui Hadrian, la sudul Dunării. Ar exista astfel posibilitatea ca unitatea care a staționat pe timpul lui Hadrian la Inlăceni, *cohors VIII Raetorum*, să fi fost apoi, pe timpul lui Antoninus Pius, transferată la Teregova. Unde va fi staționat însă pe timpul lui Traian rămâne, în aceste condiții, necunoscut.

Cohors IIII Hispanorum este atestată foarte timpuriu în provincia Moesia, încă din anul 75⁴³, nemaifiind apoi atestată până la momentul transferului în provincia *Dacia Superior*. Probabil că a staționat în *Moesia Superior* și apoi în Dacia, dar hazardul descoperirilor a făcut să nu apară pe niciuna dintre diplomele militare cunoscute ale acestor două provincii. Nu se cunoaște unde a staționat, înainte de mutarea ei la Inlăceni, probabil după mijlocul secolului al II-lea.

La Inlăceni, apar ștampile ale coortei *I Alpinorum*⁴⁴, dar și o ștampilă a coortei *II Gallorum*⁴⁵, trupă care a staționat mai la sud, într-unul dintre castrele provinciei *Dacia Inferior*⁴⁶. Teoretic însă, ar putea fi vorba și de cohorta *II Gallorum Pannonica*, care a staționat pe teritoriul *Daciei Superior*⁴⁷. De asemenea, a fost identificat și material tegular al legiunii *XIII Gemina*⁴⁸.

6. Cristești, azi în mun. Târgu-Mureș, jud. Mureș⁴⁹

Castrul auxiliar de interior de la Cristești, ocupat de *ala I (Gallorum et) Bosporanorum*⁵⁰, a făcut parte din sistemul de apărare al limes-ului estic. Trupa extrem de mobilă de la Cristești ar fi trebuit să intervină rapid pe limes, acolo unde ar fi putut să apară probleme deosebite. De asemenea, tot ea asigura legătura între limes-ul estic și centrul provinciei de pe valea Mureșului.

Castrul nu este cercetat. Staționarea acestei trupe de cavalerie la Cristești a fost presupusă pe baza descoperirii de material tegular care poartă ștampila unității⁵¹.

Această unitate a fost transferată din *Pannonia Superior*⁵² în condițiile războiului din anii 117-118, probabil împreună cu *ala I Batavorum*⁵³ și *ala I Ulpia contariorum millaria*⁵⁴ – unități de cavalerie care puteau face față cavaleriei grele a sarmaților. *Ala I Bosporanorum* este atestată într-o primă etapă în zona Micia⁵⁵, de unde a fost apoi trimisă de Hadrian la Cristești.

Se cunoaște de la Cristești numele unui prefect al acestei unități, Q. Caecilius Caecilianus, care a ridicat un altar lui *Mars Augustus*⁵⁶.

7. Odorheiul Secuiesc, jud. Harghita⁵⁷

Este posibilă existența unui castru auxiliar, care asigura controlul unei rute foarte importante dintre Dacia și *Barbaricum*. Din păcate, nu a fost identificat pe teren. În cadrul fortificației medievale, au fost descoperite urme de construcții romane; castrul ar putea fi situat în partea de vest a orașului⁵⁸. A fost construit cel mai probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea. Pe baza materialului tegular de tipul *CIVB*, s-a presupus că trupa care a staționat în acest castru va fi fost *cohors I Vbiorum*⁵⁹. Această identificare nu este sigură. Material tegular asemănător a fost descoperit și la Ozd⁶⁰, putând fi vorba de o ștampilă civilă.

Dacă admitem totuși această identificare, trebuie menționat că această unitate a staționat în *Moesia Inferior*, la Capidava, fiind apoi dislocată la nordul Dunării⁶¹. La început, în vremea lui Hadrian, apare printre trupele din *Dacia Inferior*, ulterior, începând cu anul 136/138, apare pe diplomele provinciei *Dacia Superior*⁶². Întrucât nu se cunoaște locul de staționare din vremea traianică și hadrianică, s-a presupus că era deja așezată în posibilul castru de la Odorheiul Secuiesc, având loc o

retrasare a granițelor celor două provincii pe timpul lui Antoninus Pius⁶³.

În sprijinul staționării acestei unități la Odorheiul Secuiesc, ar putea fi adusă și o inscripție descoperită la Târgu Mureș, refolosită în zidul bisericii reformate. Este vorba de o inscripție funerară ridicată în memoria lui *M. Fabius [---] / vet(eranus) coh(ortis) V[---]*, de către copiii acestuia⁶⁴. Pe bună dreptate, I. I. Russu a observat că inscripția nu ar putea proveni de la Târgu Mureș, pe teritoriul căruia nu se cunoaște existența unor urme romane importante, presupunându-se că a fost adusă de undeva din castrele aflate în apropiere. Întrucât la Cristești a staționat *ala I Bosporanorum*⁶⁵, iar în castrele menționate mai sus de la Călugăreni, Sărățeni și Înălțeni nu se cunoaște prezența unei cohorte al cărei numeral sau nume să înceapă cu V, cred că cel mai probabil este vorba de *cohors Vbiorum* de la Odorheiul Secuiesc, transcrisă sub forma *V[BIOR]*. Lipsa numeralului nu este un impediment, deoarece pe diplomele militare ale *Moesiei Inferior*, precum și pe diploma militară a provinciei *Dacia Inferior* din 119-129, unitatea apare simplu *cohors Vbiorum*⁶⁶.

La Odorheiul Secuiesc este atestat, într-o inscripție funerară, și *Ael(ius) Equester, veteranus ex (centurione)*. Din păcate numele unității nu a fost redat⁶⁷.

Alți doi militari ar putea fi atestați pe o aplică de bronz, confecționată dintr-o monedă refolosită, descoperită în zona ruinelor termelor romane, și care poartă o marcă de proprietar⁶⁸. Lectura ar putea fi: *7(centuria) Paulini / Feroni(i) vel P. Froni(i) (?)* (lectura propusă în CIL și preluată în IDR este *Fronto Paulini f(ecit)*, dar semnul din fața numelui Paulinus nu este litera O, ci semnul pentru centurie; lectura numelui soldatului nu este însă sigură, *nomen*-ul Feronius fiind practic neatestat în afara Italiei, iar Fronius este și el foarte rar). În mijloc, pe desen, se pot observa două orificii prin care piesa ar fi putut fi atașată pe o piesă de echipament militar. Astfel de aplici au fost descoperite în apropiere la Olteni⁶⁹ și Hoghiz⁷⁰, precum și în alte castre din Dacia⁷¹.

8. Sânpaul, com. Mărtiniș, jud. Harghita⁷²

Castrul auxiliar e situat pe o poziție strategică, în spatele pasului Vlăhița, între Dacia și *Barbaricum*; a fost identificat la vest de satul actual, pe malul drept al pârâului Varcaba. Au fost evidențiate două faze, una de lemn și pământ și una de piatră, plan dreptunghiular

cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 133x150 m. Nu au fost descoperite elemente de datare⁷³. Au fost descoperite țigle și cărămizi șampilate ale unui *n(umerus) M(aurorum) S(---)*⁷⁴. Dacă acest numerus este identic cu cel atestat, tot prin material tegular, la Răcari, rămâne în continuare o problemă deschisă⁷⁵; forma lui S, destul de apropiată de litera grecească sigma, în ambele cazuri ple-dând pentru o posibilă identitate⁷⁶.

În apropiere de Sânpaul, la Răeș, a fost descoperită inscripția funerară a lui *Aur(elius) Severus, dec(urio)*⁷⁷. Numele unității în care acesta a activat nu a fost din păcate menționat, fiind fără îndoială vorba de unitatea care staționa în apropiere.

Pe lângă rolul strategic, această fortificație supraveghea și exploatarea de sare, atestată epigrafic în epoca romană prin prezența unui *libertus actor* al lui C. Iulius Valens, *conductor salinarum*⁷⁸.

9. Olteni, com. Bodoc, jud. Covasna⁷⁹

Castrul auxiliar de la Olteni, care supraveghea drumul dinspre Dacia spre *Barbaricum*, prin pasul Tușnad, este situat în partea nordică a satului actual, pe o movilă spre terasa înaltă a Oltului. S-a presupus existența unui castru de lemn și pământ, deși nu au fost identificate elemente certe. Castrul de piatră are un plan rectangular cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 100x140 m. Deși nu există elemente clare în ceea ce privește cronologia, s-a presupus că a fost ridicat în timpul lui Hadrian⁸⁰. Materialul tegular⁸¹ atestă o unitate care a fost identificată cu *cohors II Flavia Bessorum* (N. Gostar, C. C. Petolescu)⁸², deși N. Gudea⁸³, L. Z. Bordi și R. Zăgreanu⁸⁴ susțin, pe baza aceluiași material, existența unei cohorte *IIII B(a)etiasiorum* sau chiar a unui cohorte *IIII B(a)etica* (Bordi, Zăgreanu). Ștampilele de acest tip, unele publicate recent (se cunosc, până în acest moment, 51 de piese șampilate, dintre care doar trei sunt pe *tegulae mammatae*, restul fiind pe cărămizi; cele mai multe, 46 de cărămizi și 3 *tegulae mammatae*, au fost folosite la un mormânt descoperit la Olteni⁸⁵; două piese provin din colecțiile mai vechi ale Muzeului Național Secuiesc, Sf. Gheorghe), ridică în opinia mea, în continuare, probleme de lectură. Este evidentă ligatura între E și încă o literă, ce poate fi interpretată ca T sau L. De altfel, a fost sugerată și lectura *cohors IIII Belgarum*. Soluția propusă de N. Gostar și C. C. Petolescu este cea mai simplă, dar se cunoaș-

tea o singură piesă în acel moment. De asemenea, ștampilele de Cincșor sunt diferite C II F B și CO B⁸⁶. Soluția *cohors III B(a)jetasiorum* creează o unitate necunoscută până acum în Imperiul Roman. La fel, este greu de crezut existența unei cohorte *III Belgarum* sau *III Baetica*. Totuși, nu se poate exclude cu totul prezența unor unități până acum necunoscute în armata *Daciae Superior*, mai ales în secolul al III-lea, cum este cazul, spre exemplu, al enigmaticei *cohors Afrorum*⁸⁷. Până la descoperirea unei inscripții pe piatră, problema identității trupei atestate în castrul de la Olteni rămâne, în opinia mea, deschisă.

La Olteni a fost descoperită și o aplică de bronz a lui *Candidus • 7(centuria) Maximi*, soldat în cohorta care staționa aici⁸⁸.

10. Brețcu (Angvstia), com. Brețcu, jud. Covasna⁸⁹

Castrul auxiliar de la Brețcu supraveghea pasul Oituz. A fost identificat la aproximativ un kilometru distanță nord-est de satul actual, pe un platou înalt și ușor înclinat, pe malul drept al pârâului satului. Sunt vizibile urme la suprafață, sub forma unui val de pământ de 3-4 m înălțime. Cercetările mai vechi au evidențiat două faze⁹⁰. Prima fază aparține unei fortificații de lemn și pământ, cu dimensiunile de 135x172 m, construită probabil în timpul lui Traian, dar nu există elemente directe de cronologie. A doua fază aparține castrului de piatră cu dimensiunile de 141x179 m și cu aceeași orientare ca și precedentul. Turnurile de colț, de formă rotundă, neobișnuită, se deosebesc ca dimensiuni și mod de construcție de alte castre de piatră din Dacia. Se pare că în secolul al III-lea, fortificația a fost întărită prin ridicarea unui zid dublu. În jurul castrului, au fost identificate urmele unui *vicus* militar și a unor terme militare. Ambele au fost cercetate parțial.

Prospecțiunile geomagnetice din ultimii ani au dus la rezultate extrem de interesante în privința dispunerii clădirilor din interiorul castrului, evident din faza de piatră⁹¹. Pe baza acestor observații s-a presupus că unitatea care a staționat la Brețcu va fi fost *equitata*. Totuși calculele efectuate au dus la un număr mult prea mare de călăreți (370) care ar fi putut ocupa cele zece barăci din *praetentura*⁹². Dacă admitem acest număr, atunci ar trebui să admitem că la Brețcu au staționat efectivele de călăreți a cel puțin două *cohortes equitatae quingenariae* sau a unei *cohors*

*equitata milliaria*⁹³. Mai degrabă, în *praetentura* vor fi staționat cei 380 de pedestrași ai unei *cohors equitata quingenaria*, iar cei aproximativ 120 de călăreți ar fi ocupat *retentura*. Evident, toate aceste observații nu pot fi însă decât teoretice, iar răspunsul poate fi oferit numai de cercetările arheologice viitoare.

La Brețcu a fost identificat material tegular al cohortelor *I Hispanorum*⁹⁴ și *I Bracaraugustanorum*⁹⁵, ambele staționate în *Dacia Inferior*. Când a fost ocupat însă castrul de la Brețcu prima dată, rămâne în continuare o problemă deschisă. Dacă despre *cohors I Bracaraugustanorum* nu știm unde a staționat în momentul în care a fost trimisă la nordul Dunării, despre *cohors I Hispanorum veterana* deținem informații importante, transmise de papirul Hunt. Astfel, aflăm că în toamna anului 105 unitatea se afla *trans Danuvium in expeditione* și că se afla *Piroboridavae in praesidio* și *Buridavae in vexillatione*⁹⁶. Dacă identificarea Buridavei romane cu urmele de la Stolniceni este aproape sigură (de altfel ștampila descoperită al Sâmbotin, *Castra Traiana*, datează cu siguranță din perioada imediat ulterioară cuceririi⁹⁷), Piroboridava a fost identificată fie cu așezarea dacică de la Poiana, fie chiar cu fortificația de la Barboși, amplasată în zona confluenței Siretului cu Dunărea⁹⁸. Dacă admitem această identificare, atunci, ar fi logic ca în momentul în care, în timpul lui Hadrian, s-a renunțat la avansurile din Muntenia, iar drumul care pleca de la Barboși și intra în spațiul intracarpatic, prin pasul de la Brețcu, nu se mai afla pe teritoriul roman, unitatea care staționa la Barboși, cap de pod el însuși protejat din acel moment de un val⁹⁹, să fie mutată cu totul la Brețcu, punct ce devenea acum unul dintre cele mai importante căi de acces dinspre sudul Moldovei spre provincie. Drept este că, dacă admitem și prima identificare, Piroboridava - Poiana, o astfel de interpretare capătă și mai multă consistență, în condițiile în care Brețcu se află aproximativ în linie dreaptă în fața fostului centru dacic de la Poiana. Odată părăsit acest punct, mi se pare normal ca unitatea să-și continue misiunea și să apere, în noile condiții, pasul Oituz. Poziția extrem de importantă a castrului de la Brețcu nu mai trebuie evidențiată, dar trebuie totuși atras atenția că împreună cu castrele de la Olteni, Boroșneul Mare și, posibil, Sânpaul, formează un sistem, în care castrul de la Brețcu are rolul cap de pod. Este interesant de menționat că ștampile identice cu cele descoperite la Brețcu ale

ambelor cohorte au fost descoperite și la Oituz, jud. Covasna¹⁰⁰.

11. Boroșneu Mare, com. Boroșneu Mare, jud. Covasna¹⁰¹

Castrul auxiliar apăra drumul de *limes* spre sud, prin pasul Buzău. A fost identificat la limita nordică a satului actual, pe suprafața unei terase joase a Pârâului Negru. Cu urme vizibile la suprafață, sub forma unei mici ridicături de formă dreptunghiulară, castrul este parțial suprapus de un mic castel medieval. A fost identificată o singură fază, un castru de piatră plan dreptunghiular cu colțurile rotunjite și dimensiunile de 130x198 m, turnurile lipsesc la colțurile de est și vest. Din păcate, nu se poate spune nimic sigur în ceea ce privește cronologia acestei fortificații¹⁰².

Prin material tegular este atestată o *ala Gallorum*¹⁰³, cel mai probabil, după cum am încercat să demonstrez cu ceva timp în urmă, *ala I Gallorum Aetorigiana*¹⁰⁴. Această unitate este atestată în provincia *Moesia inferior*, unde apare și pe o diplomă militară de la sfârșitul domniei lui Traian, din anul 116¹⁰⁵. Nu mai apare apoi pe diplomele acestei provincii până în anul 127. Descoperirea diplomei din 17 iulie 122 confirmă că, pentru puțină vreme, această unitate s-a aflat printre trupele auxiliare ale *Daciei inferior*¹⁰⁶. Această atestare permite, de asemenea, a se presupune implicarea ei în expedițiile dacice ale împăratului Traian¹⁰⁷ și implicit faptul că a staționat undeva pe teritoriul nord-danubian al *Moesiei Inferior*, unde a rămas și pentru puțină vreme după reformele din timpul lui Hadrian. Această staționare a fost pusă de W. Eck și A. Pangerl în legătură cu activitatea lui Q. Marcius Turbo în Dacia, la începutul domniei lui Hadrian¹⁰⁸. În aceste condiții, descoperirea de ștampilare tegulare de forma *ALA GALL* în castrul de la Boroșneul Mare¹⁰⁹ și în așezarea civilă de la Reci¹¹⁰, atribuite fie alei *I Claudia Gallorum Capitoniana*, fie alei *Gallorum Flaviana*¹¹¹, ar putea fi pusă în legătură cu prezența acestei unități (sigur, dacă nu acceptăm teoria prezenței alei *Gallorum Flaviana* pe inscripția de fundare a castrului de la Boroșneul Mare¹¹²).

Și pentru că a venit deja vorba despre inscripția descoperită în acest castru¹¹³, trebuie amintit că au fost propuse nu mai puțin de opt identificări ale trupei menționate, în ordine cronologică: *ala I Latobicorum* (Z. Székely)¹¹⁴, *ala I Batavorum* (I. I. Russu)¹¹⁵, *ala I Flavia Gaetulorum* (I. Piso)¹¹⁶, *ala I*

Flavia Augusta Britannica milliaria (C. C. Petolescu)¹¹⁷, *ala Gallorum Flaviana* (P. Holder și F. Marcu)¹¹⁸, *ala I Flavia Numidica* (C. H. Opreanu)¹¹⁹, *ala Flavia* (Fi. Matei-Popescu)¹²⁰ și, pentru a închide cerul, *ala I Flavia Augusta Latobicorum* (C. H. Opreanu)¹²¹. Evident, totul are legătură cu lectura inscripției, considerată *I LAT* de Z. Székely, retușată de I. I. Russu sub forma *I BAT*, considerată *ALA FLA* de I. Piso și reconsiderată *I LAT* de C. H. Opreanu. În discuție, a fost adusă și ștampila *AL F AL AS*, o posibilă ștampilă comună a unei vexillații compuse din călăreți ai alelor *Flavia* și *Asturum*¹²².

Lectura cea mai probabilă este *ALA FLA*, după cum am avut posibilitatea să constat în curtea Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe, unde se află expusă inscripția, în toamna anului 2012. Chiar dacă brațele laterale ale literei F sunt mai puțin vizibile, ele se disting totuși la o privire atentă. Astfel, se poate exclude posibilitatea existenței unei *ala Latobicorum*, neatestată până acum și de un alt document pe cuprinsul Imperiului Roman. Identificarea unității este însă în continuare nesigură, cele trei variante: *ala I Flavia Gaetulorum*, *ala Gallorum Flaviana* sau *ala Flavia* fiind, în opinia mea, perfect posibile.

Este semnalat și material tegular cu ștampila cohortei *I Bracaraugustanorum*, care a staționat cel mai probabil la Brețcu, după cum am văzut mai sus, precum și o ștampilă a cohortei *III Gallorum*¹²³, care a staționat la Hoghiz¹²⁴.

12. Băile Homorod

Pe a doua terasă a pârâului Homorodul Mare, a fost identificată o fortificație patruleteră cu laturile de 41x31 m și colțurile rotunjite. Sondajele efectuate în anul 1964 au dovedit faptul că este vorba de o fortificație care datează din epoca romană. La aproximativ 180-200 m SV de această fortificație, a mai fost identificată încă una, cu laturile de 24x24 m, prevăzută cu șanț de apărare, bermă și val de pământ. Cercetările arheologice au pus în evidență în interior existența unei construcții de lemn, care a fost la un moment dat incendiată. S-a propus o datare în secolul al II-lea¹²⁵.

13. Ocland

La aproximativ 5 km E-SE de centrul comunei, la punctul *Cetatea Hagymás*, a fost identificată o fortificație de mici dimensiuni, 20x20 m, cu șanț de apărare și val de

pământ. În interior a fost identificată o clădire de lemn¹²⁶.

În apropiere de Ocland, la Crăciunel (com. Ocland) a fost un altar ridicat de *Ael(ius) Valerianus / cum Valeriano f(ilio), b(ene)-f(iciario) co(n)s(ularis)*¹²⁷, ceea ce dovedește prezența în zonă a unei *statio de beneficiarii consularis*, care supraveghea drumul.

Concluzii

În urma celor prezentate mai sus, se poate observa că lipsa cercetărilor sistematice de amploare în cele mai multe dintre fortificațiile de pe limes-ul estic a dus la cunoștințe parțiale și aproximative. Trebuie, în primul rând, scoasă în evidență lipsa informațiilor de natură stratigrafică și cronologică. Astfel, singurele elemente cronologice sigure sunt cele oferite de documentele epigrafice.

Ca o observație generală, se poate spune că sunt cunoscute mai multe castre și mai puține trupe, aici aflându-ne evident în zona hazardului descoperirilor. Totuși, această realitate repune în discuție teoria favorită a istoriografiei din România, conform căreia fiecare trupă atestată trebuie să fi staționat cu întreg efectivul doar într-un singur castru. De asemenea, este la fel de nefericită și tendința de a atribui un castru unei anume trupe auxiliare numai pe baza materialului tegular. Critici binevenite în acest sens au fost deja formulate de F. Marcu¹²⁸. Este foarte posibil ca, în această zonă de frontieră, trupele să fi fost împărțite în mai multe castre. Acestea ar fi trebuit, totodată, să asigure și paza acelor *burgi* sau *praesidia* (unele dintre acestea pot fi identificate cu fortificațiile de mici dimensiuni, menționate la nr. 11-13), care trebuie să fi existat și în această zonă¹²⁹.

Din păcate, în stadiul actual al cercetării, cunoaștem doar pentru o parte a trupelor auxiliare din *Dacia Superior* locul unde au staționat, după cum reiese din tabelul anexat.

Pentru următoarele trupe nu avem informații asupra locului unde au staționat: *ala I Augusta Ituraeorum* (staționată până în anul 124 și apoi transferată în *Pannonia Inferior*), *ala I Ulpia contariorum* (transferată înapoi în *Pannonia Superior* după anul 121), *cohors II Gallorum Pannonica*, *cohors V Gallorum Dacica* și *cohors I Thracum sagittariorum*. Cele trei cohorte ar fi putut, teoretic, să staționeze pe limes-ul estic al Daciei. Până la descoperirea unor elemente sigure, putem face doar anumite presupuneri, plecând de la ordinea în care unitățile *Daciei Superior* sunt

trecute pe constituțiile imperiale, atunci când criteriul numeralului nu este folosit. O încercare interesantă în acest sens a fost realizată, relativ recent, de către Z. Visy pentru trupele din *Dacia Porolissensis* și *Dacia Superior*¹³⁰. Pentru *Dacia Superior*, metoda nu a dus însă la rezultate sigure, neputându-se observa o anume tendință.

Se pare că această linie de fortificații a fost construită mai târziu, după anul 118, când Hadrian renunță la teritoriile nord-dunărene ale provinciei Moesia Inferior. Doar în noile condiții ar fi fost nevoie de o apărare a trecătorilor din Carpații Orientali dinspre interiorul provinciei.

În acest sens, se pot menționa diferitele mutări de trupe de la începutul domniei lui Hadrian. În primul rând, mutarea alei *I Bosporanorum* la Cristești, făcându-se astfel un prim pas spre constituirea limes-ului estic, dar și aducerea alelor *II Pannoniorum* la Gherla (din zona Banatului) și *I Tungrorum Frontoniana* la Ilișua (din provincia *Pannonia Inferior*)¹³¹. Aceste două unități ar fi putut interveni rapid, în caz de nevoie, în zona castrelor de la Orheiul Bistriței și Brâncovești, precum și în zona domeniului imperial de la Domnești. De asemenea, o posibilă cheie de înțelegere a problemei ar putea fi castrul de la Brețcu. Dacă admitem că unitatea care a staționat acolo, *I Hispanorum veterana*, a fost transferată de la Piroboridava, indiferent dacă este vorba de Poiana sau Barboși, exact în momentul reformelor din anul 118, atunci avem o dovadă clară că avem de a face cu o reșezare a frontierei romane pe un nou aliniament.

Este posibil, astfel, ca această linie de fortificații să fi fost construită din trei sensuri diferite: dinspre zona provinciei *Dacia Porolissensis* (transferul coortei *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria* la Odorheiul Secuiesc), dinspre *Dacia Superior* (transferul alei *I Bosporanorum* la Cristești; aducerea coortelor *I Alpinorum*, la Călugăreni și Sărățeni, și *VIII Raetorum* la Inlăceni; poate, mai târziu, este adusă cohorta *IIII Hispanorum* tot la Inlăceni) și dinspre *Dacia Inferior* (cazul coortei *I Vbiorum*, atestată în jurul anului 130 în *Dacia Inferior*, și apoi în 136-138 în *Dacia Superior*, ar putea fi elocvent în acest sens, prin eventuala ei mutare mai la nord, în castrul de la Odorheiul Secuiesc; așezarea coortei *I Hispanorum veterana* la Brețcu).

Lista trupelor auxiliare cunoscute și a locului lor de staționare
The list of the auxiliary troops and their locations

Trupă	Castru auxiliar
<i>ala I Batavorum milliaria</i>	Războieni (<i>Ad Batavos</i>) – Hadrian
<i>ala I (Gallorum et) Bosporanorum</i>	Micia – Traian/Hadrian?; Cristești – Hadrian
<i>ala I Hispanorum Campagonum</i>	Micia – Hadrian
<i>cohors I Alpinorum equitata</i>	Călugăreni sau/și Sărățeni - ștampile <i>CPALP</i> și <i>CPAI</i>
<i>cohors I Aurelia Brittonum</i>	Bumbești – 201
<i>cohors III Campestris</i>	Drobeta; Porolissum – Septimius Severus
<i>cohors II Flavia Commagenorum</i>	Micia
<i>cohors III Dalmatarum</i>	Mehadia – Marcus Aurelius
<i>cohors IIII Hispanorum</i>	Inlăceni – Antoninus Pius
<i>cohors I Augusta Ituraerum</i>	Călugăreni ? – doar ștampile <i>CPAI</i>
<i>cohors VIII Raetorum</i>	Inlăceni – Hadrian; Teregova – Antoninus Pius?
<i>cohors I Vbiorum</i>	Odorheiul Secuiesc ?
<i>cohors I Vindelicorum</i>	Arcidava (Vărădia) – Traian; Tibiscum – Hadrian
<i>cohors I Sagittariorum</i>	Tibiscum – Marcus Aurelius; Drobeta – Septimius Severus
<i>pedites singulares Britannici / vexillatio peditum singularium Britannicianorum</i>	Cigmău
<i>numerus exploratorum Germanicianorum</i>	Orăștioara de Sus
<i>numerus Illyricorum / ala Illyricorum</i>	Brâncovenesti
<i>numerus Maurorum Miciensium</i>	Micia
<i>numerus Maurorum Tibiscensium</i>	Tibiscum
<i>numerus Maurorum S...</i>	Sânpaul și/sau Răcari – <i>NMS</i>
<i>numerus Maurorum Hisp.</i>	Ampelum
<i>numerus Palmyrenorum Tibiscensium</i>	Tibiscum

Note / References

* Comunicare susținută cu ocazia Colocviului Științific „Romani și vecinii lor de-a lungul Carpaților Orientali”, desfășurat la Sfântu Gheorghe în perioada 28-29 noiembrie 2012. Mulțumesc și pe această cale colegilor din proiectul UEFISCDI condus de Alexandru Popa pentru invitația de a participa la această manifestare. Mulțumesc, de asemenea, lui Dan Dana, Alexandru Popa și Ovidiu Țentea pentru observații și sugestii.

1. Am exclus din prezentare fortificația de la Comalău/Comolău, întrucât din punct de vedere cronologic nu există elemente concrete de datare, și nu este sigur dacă va fi existat în acest punct o fortificație romană. A fost presupusă existența unei faze târzii, prin zidurile rotunjite ale unui turn de colț, patruleter inițial, având o formă care se poate data în a doua parte a secolului al III-lea, dar o datare mai târzie nu poate fi exclusă. Situl este suprapus de o fortificație medievală (Gudea 1997, p. 64, nr. 41; Repertoriul arheologic al județului Covasna, Sfântu Gheorghe, 1998, p. 119). În zona fortificației a fost descoperită o singură ștampilă *COH H...* (*IDR III/4*, 314), aparținând probabil cohorței *I Hispanorum*, care a staționat la Brețcu.

2. *IDR II*, 174: *muros cesp[iticios] castra[r]um coh[ortis] I A[u]reliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust[ate] dil[apsos] lapide eos restitue[r]unt*. Pentru cele două trupe atestate în fortificația de la Bumbești, vezi **Petolescu 2002**, p. 91-92, nr. 27 (*cohors I Aurelia Brittonum milliaria*) și p. 102, nr. 34 (*cohors IV Cypria c. R.*, atestată la Bumbești numai prin material tegular, *IDR II* 179; *ILD* 93, de tipul

CIVC). Pentru cele două fortificații de la Bumbești, vezi **Tudor 1978**, 268-270, nr. 7; **Gudea 1997**, p. 98-99, nr. 92 și **Marcu 2009**, p. 120, nr. 17 și p. 291, pl. 23. De curând, *IV Cypria* este atestată în *Moesia superior* într-o diplomă militară inedită din anul 126 (Hermann Historica. Auktionskatalog 68, p. 75, no. 2157), ceea ce repune în discuție lectura ștampilei *CIVC*.

3. Vezi, pentru așezările rurale din această zonă, sinteza relativ recentă a lui M. Petică (2006).

4. **AE 1967**, 388 = **ILD** 804. La Domnești este atestată o *regio* (informație Ioan Piso). Despre P. Aelius Marius, vezi, în ultimă instanță, la **Dana, Zăgreanu 2013**, p. 28-32.

5. **AE 1937**, 141 = **IDR III/4**, 248.

6. **ILD** 800; **Nemeti, Bărbulescu 2006-2007** = **AE 2006**, 1130; **Piso 2008**.

7. **Gudea 1997**, p. 55-56, nr. 32; **Marcu 2009**, p. 86, nr. 8 și p. 281, nr. 13; **Protase 2008**.

8. **CIL III**, 1627.

9. **Petolescu 2002**, p. 111, nr. 44.

10. **AE 1910**, 85; **Swoboda 1939**, p. 14; **Mócsy 1970**, p. 56.

11. **Swoboda 1939**, p. 14; **Mócsy 1970**, p. 56.

12. **ILS** 9171 = **ILD** 805: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Dolceno / Gaius optio / c(o)h(ortis) I Hisp(anorum) (milliariae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

13. **Protase, Zrinyi 1992** (= **ILD** 440-454); **Protase, Zrinyi 1994**; **Gudea 1997**, p. 56-57, nr. 32; **Popa, Cocis, Klein, Gaiu, Man 2010**, p. 106-107, 123-124, fig. 6-9, cercetări geomagnetice, care nu au dus

însă la rezultate relevante; **Pánczél, Lenkey, Pethe, Laczkó, 2012.**

14. **Protase, Zrinyi 1994**, 147; **Isac 2006-2007**, p. 140.

15. Vezi observațiile prezentate de **Popa, Cociș, Klein, Gaiu, Man 2010**, p. 107.

16. **AE 1992**, 1472 = **AE 1994**, 1488 = **ILD 440**.

17. **ILD 454: ANILYR.**

18. **IDR III/4**, 243.

19. **ILD 440; IDR III/5**, 631; **IDRE I**, 54.

20. **IDRE I**, 132.

21. **Protase 1965**; planul de situație la p. 211, fig. 2; **Gudea 1997**, p. 57-58, nr. 33; **Popa, Cociș, Klein, Gaiu, Man 2010**, 107-110, cercetări geomagnetice care au dus la identificarea porților de V și S; de asemenea este prezentat și un plan magnetometric, care demonstrează că aproximativ toate clădirile interioare sunt relativ bine păstrate, ele putând fi ușor identificate (p. 124, fig. 12). Autorii susțin că barăcile identificate în *retentura* sunt specifice pentru o unitate de cavalerie (p. 109-110), ceea ce se poate dovedi a fi încă un argument în favoare presupunerii că acest castru a fost ocupat de *cohors I Alpinorum equitata*. Vezi și **Man 2006**, amintind cercetările de mică amploare din anul 2004, cel mai probabil în zona barăcilor, când au fost descoperite materiale tegulare aparținând cohortei *I Alpinorum*, o monedă, obiecte de fier și bronz, precum și ceramică.

22. **Man, Cioată 2011.**

23. **IDR III/4**, 220; **Protase 1965**, p. 213, fig. 4, *CPAI în tabula ansata*. De curând, I. Piso și F. Marcu (2008) au încercat să demonstreze că tipul *CPAI* aparține altei unități, și anume *cohors I Augusta Ituraeorum*, cunoscută printre trupele care staționau în provincia *Dacia Superior*. Totuși, asemănarea mult prea mare dintre cele două tipuri de ștampile mă fac să cred, până la descoperirea unor dovezi mai clare, că este vorba tot despre *cohors I Alpinorum*. Vezi, în același sens, **Țentea 2012**, p. 55.

24. **Petolescu 2002**, p. 81-82, nr. 17.

25. **IDR III/4**, 212-213.

26. **IDR III/4**, 220.

27. **IDR III/4**, 299.

28. **CIL III**, 8065 = **IDR III/4**, 219.

29. **Gudea 1997**, p. 57-58, nr. 34.

30. **IDR III/4**, 213.

31. **CIL III**, 7713 = 6256 = **IDR III/4**, 206.

32. **Gudea 1997**, p. 59-60, nr. 35; **Popa, Cociș, Klein, Gaiu, Man 2010**, p. 110-112, 125, fig. 13-15.

33. **Isac 2006-2007**, p. 141-142.

34. Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 65.

35. **Popa, Cociș, Klein, Gaiu, Man 2010**, p. 112.

36. **Petolescu 2002**, p. 119-120, nr. 54.

37. **IDR III/4**, 263: *Imp(eratori) / [Ca]es(ari) divi Traia[ni / P]arthici fil(io) d[i]vi Nervae ne/poti Traiano / Hadriano Aug(usto) / pontifici ma[xi]mo trib(uniciae) potes[t(atis)] / XIII co(n)s(uli) III p(atr)ri p(atr)riae) coh(ors) / VIII Raetorum / c(ivium) R(omanorum) eq(uitata) tor(quata).*

38. **IDR III/4**, 265 (*Severiana Alexandriana*), 267 (placă de construcție, *Antoniniana*), 268 (*Philippiana*), 271, 272, 273, 274, 275, 277 (*Gordiana*), 278, 280, 281, 283, 284, 285,

39. **IDR III/4**, 301: *C IIII HISP.*

40. **IDR III/3**, 102; 114.

41. **Protase, Gudea, Ardevan 2008.**

42. Pentru această unitate vezi **Petolescu 2002**, p. 119, nr. 53.

43. **RGZM 1.**

44. **IDR III/4**, 299.

45. **IDR III/4**, 300.

46. **Petolescu 2002**, p. 104-105, nr. 38.

47. **Petolescu 2002**, p. 105-106, nr. 39.

48. **IDR III/4**, 298.

49. **TIR L 35**, p. 36; **Gudea 1997**, p. 103, nr. 98.

50. **Petolescu 2002**, p. 65-66, nr. 5.

51. **IDR III/4**, 154-157: *ALE BOSPO, AL•BOSPOR, AL BOS* și *ALA BOS*. În zonă au fost descoperite și ștampile de tipul *ALA I B* și *A P B*, atribuite alei *I Batavorum milliaria* de la Războieni, **IDR III/4**, 152, ceea ce dovedește o legătură între cele două castru. Evident că, pe lângă asigurarea apărării mobile a *limes*-ului estic, ala de la Cristești putea interveni rapid și în zona câmpiei transilvane, dacă va fi fost nevoie.

52. Ultima atestare în 116, **CIL XVI** 64.

53. **Petolescu 2002**, p. 65-65, nr. 4.

54. **AE 2008**, 1749-1752; **AE 2010**, 1858.

55. **CIL III** 1344 = **IDR III/3**, 76; **IDR III/3**, 107.

Un *dec(urio) alae Bosporanor(um)* este atestat la Germisara, **CIL III** 7888 = **IDR III/3**, 246.

56. **AE 1967**, 402 = **IDR III/4**, 135.

57. **TIR L 35**, p. 54-55; **Gudea 1997**, p. 60-61, nr. 36; **Zăgreanu, Nyárády 2011.**

58. Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 169-170.

59. **IDR III/4**, 262: *CIVB*; **Zăgreanu, Nyárády 2011**, p. 225. Totuși atestarea nu este sigură.

60. **IDR III/4**, 130 (descoperită la Târnăveni, doar *CIV*) și 132.

61. **Matei-Popescu 2010**, p. 235-236, nr. 42.

62. **Petolescu 2002**, p. 124-125, nr. 61.

63. **Eck, MacDonald, Pangerl 2001**, p. 40: „*Denkbar ist jedoch auch eine Verschiebung der Grenzen zwischen Dacia inferior und superior einschließ der dort stationierten Truppen, wenn die cohors Vbiorum vom Beginn ihrer Zugehörigkeit zu Dakien im Lager von Odorheul Secuiesc stationiert wurde, das später im Osten von Dacia superior lag*“.

64. **Russu 1964**, p. 190-192, nr. 7, fig. 7 (foto și desen); **IDR III/4**, 138.

65. **Petolescu 2002**, p. 65-66, nr. 5.

66. **Matei-Popescu 2010**, p. 235-236, nr. 42 și p. 310-313, tabelele cu diplomele militare ale provinciei *Moesia inferior* până la începutul domniei lui Hadrian; **RMD V** 374 (**Eck, MacDonald, Pangerl 2001**, p. 38-42, nr. 3).

67. **ILD 437.**

68. **CIL III** 8079 = **IDR III/4**, 261 (desen).

69. **IDR III/4**, 319, vezi mai jos.

70. **IDR III/4**, 244: *T. AVITI / GERMANI*. Cel mai probabil, având în vedere lectura piesei de la Olteni, semnul din fața lui Avitus este semnul pentru centuria, lectura fiind astfel: *7(centuri) Aviti / Germani*. Cei doi au servit în *cohors III Gallorum*, care a staționat la Hoghiz.

71. **Gudea 1982.**

72. **TIR L 35**, p. 67; **Gudea 1997**, p. 61, nr. 37.

73. Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 137.

74. **AE 1944**, 46 = **IDR III/4**, 254.

75. **IDR II** 168; **Tudor 1978**, 292-294, nr. 36.

76. **Petolescu 2002**, p. 134-135, nr. 69-70.

77. **AE 1975**, 723 = **IDR III/4**, 259.

78. **IDR III/4**, 248; Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 137, descoperirea s-a făcut la 1,5 km de sat, în locul numit Fântâna Sărată.

79. **TIR L 35**, p. 55; **Székely 2012**, p. 142-149; **Gudea 1997**, p. 61-62, nr. 38.

80. Repertoriul arheologic al județului Covasna, Sfântu Gheorghe, 1998, p. 48-49.

81. **IDR III/4**, 318: *C IIII BE*.
 82. **Gostar 1966**, p. 178-179; **Petolescu 2002**, p. 85.
 83. **Gudea 2001**.
 84. **Bordi, Zăgreanu 2010**; **Bordi, Zăgreanu 2011**.
 85. **Székely 2012**, p. 136-137, nr. 4.
 86. **ILD** 424-425, 426.
 87. **IDRE I** 22 și, posibil, **IDRE I** 118.
 88. **IDR III/4**, 319.
 89. **TIR L 35**, p. 23; **Gudea 1980**; **Gudea 1997**, p. 62-63, nr. 39; Repertoriul arheologic al județului Covasna, Sfântu Gheorghe, 1998, p. 60; **Popa, Lăzărescu, Dobos, Zăgreanu 2009**; **Popa 2013**.
 90. **Panaitescu 1929**; **Macrea et alii 1951**.
 91. **Popa 2013**, p. 530-533.
 92. **Popa 2013**, p. 533.
 93. O *cohors equitata quingenaria* avea în componență 120/128 de călăreți, împărțiți în patru *turmae* a câte 30/32 de călăreți; în timp ce o *cohors equitata milliaria* avea în componență 240 sau 252 de călăreți, împărțiți în șase *turmae* de 40/42 de călăreți, vezi **Bartoloni 1996**.
 94. **IDR III/4**, 339: *COH HIS*.
 95. **IDR III/4**, 336-338: *COH I BRAC*.
 96. **Fink 1971**, nr. 63.
 97. **ILD** 153.
 98. Vezi întreaga discuție la **Matei-Popescu 2010**, p. 215-218, nr. 29.
 99. **Gostar 1967**; **Țentea, Oltean 2009**.
 100. **ILD** 435.
 101. **Gudea 1997**, p. 64, nr. 40.
 102. Repertoriul arheologic al județului Covasna, Sfântu Gheorghe, 1998, p. 51.
 103. **IDR III/4**, 326-327.
 104. **Matei-Popescu 2009**, p. 343-344, nr. 2.
 105. **Eck, Pangerl 2006**, p. 99-102, nr. 3.
 106. **RGZM** 20.
 107. **Matei-Popescu, Țentea 2006**, p. 82.
 108. **Eck, Pangerl 2006**, p. 101: „Mögllicherweise gehörte die Einheit zu einer Einsatztruppe, die Marcus Turbo zu Beginn der hadrianischen Regierungszeit in Dacia zur Verfügung stand, und die bald danach wieder nach Moesia inferior zurückerückte”.
 109. **IDR III/4**, 326-327.
 110. **IDR III/4**, 315.
 111. **Marcu 2004-2005**, p. 75-78.
 112. **AE 1974**, 564 = **IDR III/4** 325; **Marcu 2004-2005**, p. 77.
 113. **IDRE III/4**, 325; **ILD** 433.
 114. **Székely 2012** (1975), p. 138-140, nr. 1.
 115. **IDRE III/4**, 325.
 116. **Piso 2005**, p. 363-369.
 117. **Petolescu 2002**, p. 66-67.
 118. **Holder 2003**, p. 105, nota 14; **Marcu 2004-2005**, p. 75-78.
 119. **Opreanu 2009**.
 120. **Matei-Popescu 2009**, p. 340-343, nr. 1.
 121. **Opreanu 2011**, p. 149-152, nr. 5 și p. 159, pl. V; **Opreanu 2011a**.
 122. **IDR III/4**, 328; **ILD**, 434.
 123. **IDR III/4**, 330.
 124. **IDR III/4**, 231.
 125. Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 244 și p. 388, pl. 52, 1-2, cu bibliografia integrală.
 126. Repertoriul arheologic al județului Harghita, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 167 și p. 388, pl. 52, 1-2, cu bibliografia integrală.
 127. **CIL III** 7719 = **IDR III/4**, 256.
 128. **Marcu 2004**.
 129. Vezi alte asemenea fortificații identificate de curând la **Zăgreanu, Nyárády 2011**, p. 224.
 130. **Visy 2009**.
 131. **Petolescu 2002**, p. 78-79, nr. 15.

Bibliografie / Bibliography

- Bartoloni 1996**
 R. BARTOLONI, *Alae, cohortes peditatae e cohortes equitatae: loro struttura e consistenza numerica*, în *Rivista storica dell'antichità* 26, p. 53-67.
- Bordi, Zăgreanu 2010**
 L.Z. BORDI, R. ZĂGREANU, *Auxilia de la Olteni – controversă și interpretări*, în *Acta Siculica*, p. 195-218.
- Bordi, Zăgreanu 2011**
 L.Z. BORDI, R. ZĂGREANU, *Auxilia from Olteni. Controversy and Interpretations*, în *EphemNap* 21, p. 131-144.
- Dana, Zăgreanu 2013**
 D. DANA, R. ZĂGREANU, *Deux dédicaces latines inédites de Porolissum (Dacie romaine)*, în *Tyche* 28, p. 27-35.
- Eck, MacDonald, Pangerl 2001**
 W. ECK, D. MACDONALD, A. PANGERL, *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, în *AMN* 38/I, p. 27-48.
- Eck, Pangerl 2006**
 W. ECK, A. PANGERL, *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, în *Dacia NS*, 50, p. 93-104.
- Fink 1971**
 R. FINK, *Roman Military Records on Papyrus*, Ann Arbor.
- Gostar 1966**
 N. GOSTAR, *Studii epigrafice II*, în *ArhMold* 4, p. 175-188.
- Gostar 1967**
 N. GOSTAR, *Unitățile militare din castellum roman de la Bârboși, în Danubius. Istorie-Etnografie*, Galați, p. 107-113.
- Gudea 1980**
 N. GUDEA, *Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie*, în *AMP* 4, 255-366.
- Gudea 1982**
 N. GUDEA, *Despre câteva donaria și aplici-disc cu inscripție din Dacia*, în *AMP* 6, p. 51 – 63.
- Gudea 1997**
 N. GUDEA, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Mainz, în *JRGZM* 44, p. 1-114.
- Gudea 2001**
 N. GUDEA, *Restituiri arheologice. III. Cohors IIII Betasiorum*, în *EphemNap* 11, p. 55-60.
- Holder 2003**
 P. HOLDER, *Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian*, în J. J. WILKES (ed.), *Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan*, Londra, p. 101-145.
- Isac 2006-2007**
 D. ISAC, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (O nouă analiză a fenomenului)*, în *EphemNap* 16-17, p. 131-163.
- Macrea et alii 1951**
 M. MACREA, L. BUZDUGAN, G. FERENCZI, K. HOREDȚ, D. POPESCU, I.I. RUSSU, *Despre rezultatele cercetărilor*

întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe – Brețcu, în *SCIVA* 2, 1, p. 285-311.

Man 2006

N. MAN, *Ceramica șampilată descoperită în castrul roman de la Călugăreni*, în *Marisia* 28, p. 113-117.

Man, Cioată 2011

N. MAN, D. M. CIOATĂ, *Archaeological Researches in the Military Vicus from Călugăreni*, în *Marisia* 31, p. 85-99.

Marcu 2004

F. MARCU, *Military Tile-Stamps as Guide for the Garrisons of Certain Forts in Dacia*, în C. ROMAN, C. GĂZDAC, L. RUSCU, C. CIONGRADI, R. ARDEVAN, *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, p. 570-594.

Marcu 2004-2005

F. MARCU, *Ala I Flavia Gaetulorum oder Gallorum*, în *EphemNap* 14-15, p. 73-80.

Marcu 2009

F. MARCU, *Organizarea internă a castrelor din Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.

Matei-Popescu 2009

FL. MATEI-POPESCU, *Auxiliaria II*, în O. ȚENEA, I. OPRIS (ed.), *Near and Beyond the Romans Frontiers. The Proceedings of a Colloquium held in Târgoviște, 16-17 October 2008*, Centre for Roman Military Studies 5, București, p. 339-346.

Matei-Popescu 2010

FL. MATEI-POPESCU, *The Roman Army in Moesia inferior*, Centre for Roman Military Studies series 7, București, 2010.

Matei-Popescu, Țenea 2006

FL. MATEI-POPESCU, O. ȚENEA, *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei*, în E. S. TEODOR, O. ȚENEA, *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006* la Muzeul Național de Istorie a României, București, p. 77-120.

Mócsy 1970

A. MÓCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970.

Nemeti, Bărbulescu 2006-2007

S. NEMETI, M. BĂRBULESCU, *Territorium Arcobadarense*, în *EphemNap* 16-17, p. 107-118.

Opreanu 2009

C. H. OPREANU, *Din nou despre ala Flavia în Dacia*, în *EphemNap* 19, p. 213-218.

Opreanu 2011

C. H. OPREANU, *New Approaches to the Knowledge of the Military Tile Stamps from the Auxiliary Forts of Dacia*, în *EphemNap* 21, p. 145-159.

Opreanu 2011a

C. H. OPREANU, *The Building Inscription of the Fort at Boroșneul Mare (Covasna County)*, în I. PISO, V. RUSU-BOLINDEȚ, R. VARGA, S. MUSTAȚĂ, E. BEU-DACHIN, L. RUSCU (ed.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca, p. 339-344.

Panaiteescu 1929

EM. PANAITESCU, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, 15, București, 1929.

Pánczél, Lenkey, Pethe, Laczkó 2012

S.-P. PÁNCZÉL, L. LENKEY, M. PETHE, N. LACZKÓ, *Updating our Knowledge about the Roman Fort from Brâncovenesti, Mureș County*, în *Marisia* 32, p. 105-115.

Petolescu 2002

C. C. PETOLESCU, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.

Piso 2005

I. PISO, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972-2003)*, Stuttgart, 2005.

Piso 2008

I. PISO, *Notes sur le territorium Arcobadarense*, în *AMN*

43-44, 2006-2007 (2008), p. 163-166.

Piso, Marcu 2008

I. PISO, F. MARCU, *La cohors I Augusta Ituraeorum en Dacie*, în *AMN* 43-44, 2006-2007 (2008), p. 167-176.

Popa 2013

AL. POPA, *Măsurări de susceptibilitate magnetică și cartarea fosforului în castrul roman de la Brețcu*, jud. Covasna, în A. STĂVILĂ ET ALII (ed.), *Arheoinvest I. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*, Timișoara, 7 decembrie 2013, Szeged, p. 525-544.

Popa, Lăzărescu, Dobos, Zăgreanu 2009

AL. POPA, VL. LĂZĂRESCU, A. DOBOS, R. ZĂGREANU, *Vorläufiger Ergebnisse der Phosphatkartierung im römischen Kastell Brețcu*, în *Revista Bistriței* 23, p. 69-74.

Popa, Cociș, Klein, Gaiu, Man 2010

AL. POPA, S. COCIȘ, C. KLEIN, C. GAIU, N. MAN, *Geophysikalische Prospektionen in Ostsiebenbürgen. Ein deutsch-rumänisch-moldauisches Forschungsprojekt an der Ostgrenze der römischen Provinz Dacia*, în *EphemNap* 20, p. 101-128.

Protase 1965

D. PROTASE, *Castrul roman de la Călugăreni. Săpăturile din anul 1961*, în *AMN* 2, p. 209-214.

Protase 2008

D. PROTASE, *Castrul roman de la Orheiul Bistriței. Das römische Kastell von Orheiul Bistriței*, Bistrița, Cluj-Napoca.

Protase, Zrinyi 1992

D. PROTASE, A. ZRINYI, *Inscriptii și monumente sculpturale din castrul roman de la Brâncovenesti (jud. Mureș)*, în *Ephem Nap* 2, p. 95-110.

Protase, Zrinyi 1994

D. PROTASE, A. ZRINYI, *Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenesti (jud. Mureș). Săpăturile din anii 1970-1987*, Târgu-Mureș.

Protase, Gudea, Ardevan 2008

D. PROTASE, N. GUDEA, R. ARDEVAN, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla. Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastell von Gherla*, Timișoara, 2008.

Russu 1964

I. I. RUSSU, *Materiale epigrafice din estul Daciei*, în *AMN* 1, 1964, p. 181-195.

Székely 2012

Z. SZÉKELY, *Lucrări alese*, Sf. Gheorghe, 2012.

Swoboda 1939

E. SWOBODA, *Forschungen am obermoesischen Limes, Viena-Leipzig (Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung 10)*, 1939.

Țenea 2012

O. ȚENEA, *Ex Oriente ad Danubium. The Syrian Units on the Danube Frontier of the Roman Empire*, în *Centre for Roman Military Studies series 6*, București, 2012.

Țenea, Oltean 2009

O. ȚENEA, I.-A. OLTEAN, *The Lower Danube Roman Limes at Galați (Romania). Recent results from excavation and aerial photographic interpretation*, în A. MORILLO, N. HANEL, E. MARTIN, *Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana. XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, León (España), Septiembre, 2006, *Anejos de Gladius* 13, 1-3, Madrid, 1515-1524.

Visy 2009

Z. VISY, *Bemerkungen zur Dislokation von Auxiliartruppen in Dakien*, în *ActaAnthung* 49, 2, p. 163-184.

Zăgreanu, Nyárády 2011

R. ZĂGREANU, Z. NYÁRÁDY, *New Data about the Roman Settlement from Odorheiul Secuiesc*, în *Marisia* 31, p. 221-273.